

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱՆՆԵՐ

Տ Ե Ի Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը Ե Ի Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ը

Յունաստանի հին փիլիսոփաները կը թուին անգիտացած ըլլալ ժամանակի իմացքէն անշատ՝ տեղութեան մը իմացքը:

Ժամանակի բնութեան մասին իրենց բոլոր հայեցողութեանց մէջ ճՏեղութիւնը բառը անգամ մը իսկ չէ եկած իրենց գրչին տակ, և բաց աստի լեզուին մէջ չկայ տեղութիւն բառին համապատասխան եզր. *χρόνος* միակ բացատրութիւնն է որ կը գործածուի ամէն անգամ որ փոփոխութեան մասին կը խօսին: Իրապէս, տեղութեան իմացքը կորսուած կը մնայ ժամանակին մէջ, մինչդեռ ժամանակը անձնաւորուած է և աստուածութեան մը կարգը հանուած: Պզտոնէն ի վեր, յոյն փիլիսոփաները շատ յըստակ գաղափարներ կազմած էին յաւիտեանականութեան (*αἰών*) մասին, որ ժամանակին փոփոխական և անհաստատ հանգամանքին հանդէպ կը ներկայացնէր տեականութիւնը, նոյնութիւնը և անշարժութիւնը, բայց ան ոչ թէ զգալի առարկաներու տեականութիւնն էր այլ յղացք մը որ կը պատշաճէր իմանալի էութիւններուն: Ինչպէս որ ամենուրեք էութիւնը կը հակադրէին լինելութեան (*γινεσθαι*), նոյնպէս յաւիտեականութիւնը կը հակադրէին ժամանակին: Էութիւնը այն է որ միշտ է, և երբեք չլինի, անյղիլի է ան, տեղութիւնը չէ ուրեմն որ իրեն կը պատշաճի, այլ յաւիտեանականութիւնը: Լինելութեան ալ չի կրնար պատշաճիլ ան, քանի որ լինելութիւնը երբեք չէ և անըմբռնելի կը մնայ: Պզտոնն չէ՛ր ըսեր միթէ որ աշխարհի մէջ երկու տարբեր իրականութիւններ գոյութիւն ունին սոսկ, մի՛ն մը որ միշտ է առանց ծնելու պէտք ունեցած ըլլալու և հաստատապէս նոյն կը մնայ միշտ ինքնիրեն հետ, մինչդեռ միւսը շարունակ կը ծնի և երբեք գոյութիւն չունի իրապէս: Առաջին իրականութիւնը կը համապատասխանէ գաղափարներուն, երկրորդը՝ զգալի տիեզերքին:

Եւ արդէն կապուած չկայ որ ժամանակին վերաբերեալ Յունական բոլոր տեսու-

թիւնները, մինչև նոր-պղատոնականութիւնը, յառաջ եկած են ուսուցումէն պիւթագորեաններուն, որոնք կը կարծէին ամենայն ինչ բացատրել թիւերու յատկութիւններով: Արիստոտէլի մէկ վկայութենէն մենք կը սորվինք նոյնիսկ թէ ըստ պիւթագորեաններու, իրերու նիւթական մասը՝ հիւլէ (*ύλη*)՝ բաղկացած էր թիւերէ, որոնք կը կազմէին անոնց տարրերը, թէ իրերը իսկապէս կազմուած էին թիւերէ: Ըստ A. Rivaud-ի յաջ պիւթագորեաններու թիւերը թէ իսկ չէին բաղկացնի իրերու նիւթը, գոնէ իրենք են որ մտած լինելութեան մէջ՝ մշտնջենապէս կը միջամտեն՝ զայն կարգաւորելու և կանոնաւորելու համար՝ անոր տալու վերջնապէս, չափ մը և սահման մը: Մենք անխաբող ենք հասկնալ այն ներգաշնակութիւնը որ կ'իշխէ բնութեան մէջ առանց թիւերու կարողութեանը որ կը զբոսնուի ամէն տեղ և ամէն բանի մէջ: Պզտոնն ինքն իսկ թիւերը այլապէս չըմբռնէր: Տէմոքրիտ անձնապէս ոչինչ չէ ստեղծած, բայց նախագոյն քստոնէ անկա կարգաւորեալ և կարգադրեալ տիեզերքը կերտած է շնորհիւ թիւերու զօրութեան: Ասիկա պիւթագորեաններուն ըմբռնումն էր փոփոխութեան կամ լինելութեան մասին, որ սահմանաւորուած էր ձեւերով և չափուած թիւերով և որ այսպէս հասկնալի կը գառնար բանականութենէն (*Philolaos*):

Ժամանակը ինքն իսկ չէ այն անասական տարածութիւնը զոր նորերը հետեւողութեամբ Լօքէ (*Jocke*) և Նևտոնն և այլոց, պիտի կոչեն տեղութիւն, այլ ժամանակը թիւ մըն է (*Արիստոտէլ*) կամ բան մը որ կը զարգանայ ըստ թուոց (*Պզտոն*):

Ըստ փիլիսոփայական ուրիշ գրութիւններու, ինչպէս Հերակլիտէսի, էութեան և լինելութեան այս հակադրութիւնը անիմա-նալի էր նոյնիսկ: Էութիւնը գոյութիւն չունի, ամէն ինչ լինելութիւն է սոսկ, այսպէսով անոնք կը չնչէին վերջին պատեհ-հոսթիւնը ընդունելու համար որոշ տեղու-

թեան մը, տեականութեան գաղափարը, քանի որ ըստ իրենց վարդապետութեանց, ամէն ինչ կը հոսի, ամէն ինչ կը քալէ և ոչ ինչ կանգ կ'առնէ: Դադարի առերևոյթ կերպարանքին ներքե կը պահուի յաւիտեանական անկայունութիւն մը. մտածում որ իր արտայայտութիւնը կը գտնէր հոչակաւոր խօսքին մէջ թէ ոչ ոք նոյն գետին մէջ երկու անգամ կը լողնայ: Կրատիլ (Cratyle) աւելի առաջ գնաց մինչև իսկ ըսելու համար թէ նոյնիսկ մէկ անգամ կարելի չէ լողնել նոյն գետին մէջ: Ի՞նչպէս կրնար տակաւին տեղութիւնը ունէ տեղ ունենալ այսպիսի տիեզերքի մը մէջ, յաւիտեական այս լինելութեան մէջ:

Ժամանակի և տեղութեան միջև առաջին որոշ գատորոշումը կը գտնուի Դըպլոցեաններուն քով, բայց մենք տեսնե՞րապէ՞ս որ Դամասկացի յաւիտեականութեան տակ անմիջապէս կը զետեղէր գոյացական (χρόνος ἐν ὑποστάσει) կամ սկզբնական (χρόνος πρῶτος) ժամանակը ճշդելով թէ գոյացական ժամանակը կայ միահաղոյն՝ ամբողջականօրէն:

Քրիստոնէական փիլիսոփայութիւնն ալ հաւատարապէս զգաց հարկաւորութիւնը անշարժ ժամանակի մը, յաւիտեականութեանէն զատ որ կը պատշաճի այն էութիւններուն որոնք, բնութեամբ յաւիտեական չլինելով հանդերձ այդպէս եղած էին արարչին կամքով: Այսպէս կազմուած է ձգյումի գաղափարը, տարբեր՝ միանգամայն ժամանակէն և յաւիտեականութենէն և այս երեքը նկատուած են որպէս նոյնքան եղանակներ կամ չափեր տեղութեան: Յաւիտեականութիւնը, կ'ըսէին, առանց յաջորդականութեան տեղութիւնն է (duratio permanens) մինչդեռ ժամանակը յաջորդական տեղութիւնն է (duratio successiva): Սիւարեզ (Suarez) ժամանակի և տեղութեան միջև ևս աւելի արմատական դատարշում մը դրաւ երբ որ առաջինին համար տուած ցածր աստիճանը թէ ան շարունակութիւնն է գոյութեան, գոյութեան և տեղութեան տարբերութիւնը բանականութեան յատուկ տարբերութիւն մը միայն ըլլալով:

Այս գատորոշումը պիտի պահուի այն փիլիսոփաներէն, որոնք Դպլոցեաններու շարունակողները եղած են. բայց ժամանակի և տեղութեան փոխադարձ յարաբերու-

թիւնը բաւական չփոթ պիտի դառնայ անոնց մօտ և յաճախ մին՝ միւսին տեղ պիտի առնեն: Այսպէս է որ Տէքարթ և Սպինոզա իրաւ ալ պիտի պնդեն, թէ ևս առանց մեծ ալ համոզման, ժամանակի և տեղութեան զանազանութեան վրայ, ժամանակը նկատելով որդիալ և սահմանեալ մէկ մասը տեղութեան որ ըմբռնուած է իբրև մտածման և անհուն. բայց Համիլթըն (Hamilton) պիտի ըսէ թէ երկու բառերը հոմանիշ են «ժամանակ, տեղութիւն», կամ երկարաձգուած քանակութիւն մը, որ կը կոչուի նաև տեղութիւն»:

Ռայտով (Reid) և Ռոյեր Գոլլարով (Royer-Collard) հարցը կերպարանք կը փոխէ: Տեղութիւնը այլևս չէ անսահմանութեան և անհունութեան ուղիւնոսը. ժամանակն է որ կ'առնէ այս յատկութիւնները: Տեղութիւնը կապուած է էակներու գոյութեան, և հետեւեալ արեւիկա որոշ մէկ մասն է ժամանակին, փոխանակ ժամանակը ըլլալու տեղութեան որդիալ մէկ մասը: Տեղութիւնը անձնական բան մըն է, ժամանակը անանձնական է. իւրաքանչիւր առարկայ իւրայատուկ տեղութիւն մը ունի, որչափ որ շարունակ է ան գոյութիւն ունենալ: Պէտկսոն (Bergson) նորէն ձեռք կ'առնէ Reid-ի և Royer-Collard-ի այս մասնաւոր տեղութեան գաղափարը և զայն կը վերապահէ գիտակից և խորհող էակներուն միայն, մընացեալ բոլորը զրկուած ըլլալով անկէ:

Կը տեսնուի որ տեղութեան գաղափարը, նախ և առաջ կորսուած ժամանակինին մէջ, անկէ դուրս եկած է տակաւ առ տակաւ, անկէ գատորոշուած է և անոր դուրս գահեաւար՝ իր ծածրան ընիշ վերէ, թիւրեղացած է աստիճանաբար և հառած՝ Պէտկսոնի գրչին տակ իր ամենաբարձր արտայայտութեան իբրև մտածող էակին իրականութեան հոգեբանական իմացքը: Բայց այն տպաւորիչ լայնութեան մէջ զոր դուտ տեղութեան գաղափարը կ'ստանայ այս իմաստասէրին մօտ ժամանակի գաղափարը կը դառնայ ամբողջապէս սուղուած և կորսուած:

Չըսէ՞ր միթէ որ ցերեկան տեղութիւնը այն է զոր միշտ ժամանակ կոչեր են, բայց ժամանակը՝ ըմբռնուած իբրև անբաժանելի: Արդ այդ ժամանակը էապէս փոփոխութիւնն է ոչ թէ անկենդան և անգործ

բնութեան, այլ մտածող էակներու: Կը տեսնենք անով իսկ որ կը փոխուինք և տեսնուածութիւնը իրապէս մեր կեանքին շարայաբուսեան զգացումն է միայն: Այսպէս, տեսողութիւնը այլևս է ութեան մնայունութիւնը չէ, այլ անոր փոփոխութիւնն է, անկայունութիւնը, կամ աւելի, տեսակ մը մնայունութիւն, տեսակ մը գոյութիւն է փոփոխութեան մէջ, անկայունութեան մէջ: Պէտկսենք տեսողութիւնը կը ներկայացնէ միւս ամբողջական գոյութիւնը, անիկա էապէս մարդկային բան մըն է. ահա թէ ինչու միւս բնութեամբ թաթախուած կը գտնուի և կ'զգենու միւս անկայունութիւնը:

Արդ, պատշաճ է սակայն որ ժամանակին և տեսողութեան զատորոշումը կատարուի, զատորոշում որ հիմնական է մեզի համար որովհետեւ ժամանակը ինչպէս ցոյց պիտի տանք յաջորդ գոյութիւն մէջ, միջոց մըն է որ հետեանքն է նիւթին կտրատեալ կառույցին և անոր շարժումներուն, մինչդեռ տեսողութիւնը որ ոչ մէկ յարաբերութիւն ունի հիւլէական կառույցին հետ կը վերաբերի միանգամայն շարժումին և դադարին, ի մի բան իրի մը կամ պատահարի մը գոյութեան: Ինչպէս որ հոսումը շարունակուելով հոսանք կը դառնայ, այնպէս ալ գոյութիւնը շարունակուելով տեսողութիւն կ'ըլլայ: Անշուշտ ամէն հոսում որքան ալ որ կարճ ըլլայ, հոսանք մըն է, ինչպէս նաև ամէն գոյութիւն, որքան ալ վաղանցուցիկ ըլլայ, ունի ինք ալ տեսողութիւն մը: Ժամանակը հետեանքն մըն է տիեզերական ուժականութեան և կը կանոնաւորէ փոխակերպումները նիւթին, մինչդեռ տեսողութիւնը կայական բան մըն է որ կը տարանմտէ փոփոխութիւնը: Բան մը որ կը փոխուի յաջորդ վայրկեանին նոյնը չէ այլևս. ընդհանրապէս առարկայ մը կը անէ իր վիճակին մէջ եթէ պահէ այդ վիճակը առանց փոփոխումի: Կարելի է, անշուշտ, շարժում մը մը տեսողութեան մասին խօսիլ, շարժումը անեկով որպէս նիւթին մէկ տեսական վիճակ, ինչպէս որ դադարը մէկ ուրիշ վիճակն է նիւթին:

Շարժումը կրնայ ունենալ այս իմացութեամբ, տեսողութիւն մը, ինչպէս որ դադարը կրնայ ունենալ ինք ևս տեսողութիւն մը, և շարժումին տեսողութիւնը կը նշանակէ պահելը շարժող իրին այդ վիճակը,

ամբողջ ընթացքին այդ ժամանակին որուն մէջ մենք նկատի կ'ունենանք այդ տեսողութիւնը:

Երբ շարժում մը տեսողութեան մասին կը խօսիմ, շարժումը կը նկատուի որպէս մէկ վիճակը նիւթին, վիճակ մը որ կառուցուած է մնայ. հաշուի չեմ առնել առարկայի զիրքին փոփոխութիւնները, չեմ նկատել որ առարկան իբրեւ շարժուն մարմին մը որ անդադար տեղ կը փոխէ. բայց անիւշապէս որ սկսիմ հետաքրքրուիլ իր տեղափոխութիւններով պարտաւոր եմ հաշուի առնել այն ժամանակամիջոցները որ կը միջադրուին իր զանազան դիրքերուն միջեւ եւ այն ատեն խօսած կ'ըլլամ ժամանակի մասին:

Արիստոտէլ, և իրմէ յետոյ իր յաջորդները, շփոթութեան մէջ ինչպէս երբ որ պէտք եղած էր դադարի վիճակին վերագրել ժամանակ մը, որ իրենց կողմէ նկատուած էր, ոչ առանց իրականքի, իբրեւ ընկերակցող բան մը շարժումին: Տէքարթ կը կարծէր փերցուցած ըլլալ այս զժողովութիւնը երբ կ'ըսէր թէ ամէն առարկայ տեսողութիւն մը ունի, այն իրողութեամբ որ անիկա գոյուածութիւն ունի, ըլլայ ի շարժման կամ ըլլայ ի դադարման: Այս շփոթութեան և թիւրիւմայնութեան պատճառը այն է որ, մինչև նկատուելի ժամանակը և կ'անգլիտանար տեսողութիւնը, մինչդեռ միւսը նկատուելի տեսողութիւնը և զանց կ'ընէր ժամանակը:

Չեմ տեսեր ես, ինչպէս կը կարծէ Պէտկսոն որովհետեւ կը փոխուի և արտաքին հանգամանքները, որոնք կ'ազդեն անձնականութեան վրայ, կը գտնեն զիս շարունակ իմ պատմութեան մէկ նոր պահուն: Այլ կը տեսնի, որովհետեւ կը փոխուի այնքան զանազանորէն որ ըստ երեւոյթին գրեթէ չեմ փոխուել բնաւ: Եթէ ես այնքան արագ փոխուելի որ մէկ վայրկեանէ մը միւսը անձնաշնչի դառնայի, իմ աչքերուս առջեւ ես այլևս նոյն անձը պիտի չըլլայի և բոլորին աչքերուն առջեւ դադրած պիտի ըլլայի տեսելէ: Եթէ կը տեսնեմ, եթէ զիս կրնան ճանչնալ ժամանակի բաւական երկար միջոցէ մը վերջ, ասիկա անոր համար է որ, հակառակ այս փոփոխութիւններուն, ես կը պահեմ տակաւին անձնական դիմագիծեր որոնք հաստատ կը մնան:

Ահաւաստիկ հիմա շէմա մը պատկերա-

ցնելու համար ժամանակի գաղափարի ճաշակարհը Յունական փրկիստփայլութենէն

սկսեալ գէպի հոգեբանական զուտ տեղողութիւնը Պէդակոսնի.

Նախապարտադրական Պղատնական եւ ճոր-պրա-
փրկիստիստութիւն

Դպրոցեանց

ժամանակ → յաւիտենութիւն, ժամանակ → Տեղութիւն (յաւիտեթ. aevum, ժամանակ) →

Սխառեղ

Տեղաբ. եւ քաղաքեանց

Ռայս եւ Ռոյթ Բոլարս Պէդակոսն

→ Տեղութիւն, ժամանակ → տեղութիւն (ժամանակ) → ժամանակ (տեղութիւն) → տեղութիւն

Թարգմ. ՎՍՐԴԳԵՍ ՍՐԿ. ՏԵՂՈՒՆԵԱՆ

ՅՈՎԱԿԻՍ ՍԵՎԱԿԱՆ

("LE TEMPS" Ժամանակն հաստատ)

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻԻ ՔԱՆԻ ՄԸ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐԸ

Ներսիս ժառանգ Քրիստոսի եւ անհատականի փափոքն Աստուծոյ եպիսկոպոսական եւ Կարողիկոս Ամենայն Հայոց Մայրաքոյն Պատրիարք համազգային նախաձեռնար արտոյ արարական մայր եկեղեցոյ արտոյ կարողիկի Երմիածնի:

Սրբազան Սահակ եպիսկոպոս վրձակաւորի վանից սրբազան Առաքելոյն Թաղ-գէոսի եւ վրձակի նորա ծանուցանեմ զի պատմեցաւ մեզ թէ դուք կրէք ի վերայ վեղարի ձերոյ զնշան պարսից տէրութեան բաց զի օրէնք են ամենայն տէրութեանց զի որ Թագաւոր որոյ Թագաւորի հպատակաց զորպիսի նշան իւր ունիցի պարգեւել ընկալնողն պարգեւաց առանց նախ յայտնելոյ իւրումն Թագաւորի եւ ընկալնելոյ զհաճութիւն նորա չունի զիրաւունս կրելոյ ի վերայ իւր զնշան որոյ եւ իցէ Թագաւորի ալ թէ որպէսի ձերոյ արժանաւոր զորոց իցէ պարգեւեալ ձեզ Շահն պարսից զայն նշան զոր կրէք դուք եղեալ ի վերայ ձեռնում վեղարի մեզ անծանօթ է մինչեւ ցայս գրութիւն: Միայն յամսոյս 27 ի պատմութեանց ոմանց լուսեք թէ կապակիսոր իւրայնէ եպիսկոպոսն կրեալ է ի վերայ վեղարի իւրոյ զայն նշան տէրութեան պարսից եւ համարեցաք թէ այն իցէ զոր դուք այժմ կրէք: Աս որ գրեմ ձեզ ընդ ստանալ զայն թէ հրովարտակաւ Շահն պարսից իցէ ստացեալ վատահամբաւեալ վրձակաւորն Իսրայէլ եպիսկոպոս զայն հրովարտակ իսկն եւ ոչ օրինակն առաքել մեզ վասն հետազօթելոյ մեր թէ բարեհաճութիւն Շահն պարսից իցէ եղեալ կրելն նորա ի վերայ վեղարի իւրոյ զայն նշան, թէ ըստ օ-

րինակի բազմացն նորուն բազմաշնաս արարողութեանց այդ եւ իցէ նա արարեալ ըստ իւրոց հաճոյց:

Եւ եթէ Շահն իւրով հրովարտակալ իցէ պարգեւեալ այն Իսրայէլ եպիսկոպոս անուանեցելոյն, եւ դուք կրէք զայն իրբն պարգեւ պարգեւեալ ձերում վրձակաւորի, ոչ մի Թագաւորաց նշան պարգեւեալ ումեք չին կարող ոչ յաջորդք նորա եւ ոչ իսկ ժառանգաւորք ունողացն զայնս մեծաց կամ փոքունց որպէս եւ մեք իսկ ունէր:

Եվ իմում կաթողիկոս զնշան սրբոյն Անդրէմի պարգեւեալ ինքեան մեք չունիմք զիրաւունս կրելոյ զայն. զի պարգեւք Թագաւորաց են նշանակ երեւելագոյն պաշտօնատարութեանց օգտակարաց Տէրութեան եւ հասարակութեան որպէս եւ մատանիք եպիսկոպոսաց եւ Թագ եւ եմիփորոն յատկացեալ զոյն վեղարիստաց՝ ծանօթքն իւրեանց արժանաւորութեանց աստիճանի ոչ բնաւ վատահին կրել զայնս իսկ մոլորքն անտիցանկութեամբք զտանին ոմանք ի վարդապետաց տարազէպ յանդգնութեամբ կրող մատանոյ եւ Թագի: Ուստի գրեմք ձեզ այդ ձեր տարաւորման մոլութեան արկանել ընդ ոտիւք ձեր եւ բառնալ ի վեղարէ ձեր զայն նշան՝ մանրամասնելոց հանգամանօք գրելով մեզ թէ վիրար զայն վայր անարգութեան մատնեցիք զձեր առաջնորդական հանճարեղութիւն զոր ոչ ընդարձակին ձեզ օրէնք համազգային եկեղեցական Հայոց:

Յամի աղգական 1301, եւ փրկական 1852 ձմր. 384. Նոյեմբեր 29 ի Ս. Էյմիածին

ԿԱԹՈՒԴՈՍԱՆԱԿԱՆ ԱՄԵՆԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՆԵՐՍԷՍ